

Бігун О. А.,
*доктор філологічних наук, доцент,
 завідувач кафедри французької філології
 ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
 імені Василя Стефаника»*

«СВІЙ/ЧУЖИЙ»: СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ МІСТА І СЕЛА В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Анотація. Досліджується багаторівнева структура образів міста і села в поезії Тараса Шевченка. Розглянуто особливе місце опозиції «місто/село» як смислової моделі, що реалізується у видозмінених версіях «цивілізація/природа», «центр/провінція», «профанне/сакральне», «зло/добро», «пекло/рай». Цей комплекс бінарних блоків виростає з універсальної опозиції «свій/чужий», що є класичним семантичним кодом європейської культури. Переважно опозиція «місто/село» в поетичному тексті виступає як певна авторська ідейно-естетична оцінна настанова, яка визначає тип міфосимволічної інтерпретації елементів міського/сільського простору (фольклорний, фольклорно-історичний, сакральний, культурно-історичний, індивідуально-творчий).

Ключові слова: семантика, культура, опозиція «свій/чужий», міфопоетика, Тарас Шевченко.

Через ті чи інші особливості української історії для питомого українця місто дуже довго визначалося як простір чужої культури, концептуально опозиційної до рідної. Зазвичай, міська влада, торгівля, наука належали панівній нації, якими українці, від часів Київської Русі та короткого періоду Гетьманату, не були. Традиційно українцям належав простір сільської автохтонної культури. Відповідно, міська культура була чужою для них не лише за формою, але й за змістом. Тому, вважає С.Д. Павличко, «в українській літературі, де перетворення сільської культури в міську ніколи остаточно не завершилося, ставлення до міста стало лакмусом позиції митця, а дискурс міста позначений глибоким і болісним конфліктом» [10, с. 206].

Негативне сприйняття міста в українській культурі пояснюють національним менталітетом, однією з екстраполяцій колективного несвідомого, що визначає особливості психічного складу окремої національної спільноти. Опозиція «місто/село» увиразнена тотальним протиставленням онтологічних принципів двох культур – сільської та міської, що виступають в опозиції одна до іншої. Витоки цієї опозиції закорінені у дихотомію давнього слов'янського світосприймання на «своє/чуже» і «свій/чужий». Фахівці з психології вважають, що історичне поняття «серединний світ» (хата) – це місце народження й біологічного існування героя фольклорних текстів з аліментарним світоглядним кодом годування-поїдання в його рослинно-землеробській модифікації, яке містить у собі ознаки храму (безсмертя, ритуально-дублююча онтологія та дохристиянський еротизм). Поняття різко протиставлене «позахатньому» простору – агресивному, смертельно загрозливому, діяльнісному за ремісничо-формозмінним типом [8, с. 17].

Однак негативне ставлення до міста не є виключно привілеєю української літератури. Суперечливий дискурс міста формується на основі творів багатьох письменників світового

рівня. Традиційно недружелюбне ставлення до міста як осередку зла, агресивного й розпусного простору в літературі різних країн сягає корінням християнської міфології з характерною негативною рецепцією міста, адже засновником першого міста вважався Каїн.

Негативні конотації міської моделі характерні і для античної літератури. У творах Феокрита, Лонга, Вергілія простежуємо репрезентацію міста, що втілює людські недоліки та страждання, протиставленого селу, яке заспокоює, надихає людину.

В українській літературній критиці побутує думка про негативну семантику моделі міста у вітчизняному красному письменстві через те, що «українська література впродовж останніх двох століть продовжувала здебільшого залишатися сільською. До того ж, більшість її класиків мали селянське походження» [4, с. 91–92]. Однак антиміська рецепція доволі неоднозначно прикладається на праукраїнські твори. Так, коли Нестор Літописець говорить про Київ як про «матір городів руських», негативне судження про місто як життєвий простір давніх українців виглядає дещо сумнівним. *Дивись на церкви, що процвітають, дивись на християнство зростаюче, дивись на місто іконами святими освітлене й сяєuche і від фіміаму духмяне та похвалами й божественними піснями наповнене!* [7, с. 21] – звертався в 1051 р. перший митрополит-русич Іларіон до хрестителя князя Володимира у своєму «Слові про закон і благодать». Тут упізнаємо візантійську концепцію столиці, міста – Нового Єрусалима.

Інтерпретація моделі «Київ-Єрусалим» характерна і для творчості Т. Шевченка. Т. Гундорова зазначає, що на такій міфологічній осі київські печери Лаври уособлювали апокаліптичну ідею піднесення до Бога через аскезу і затворництво. Покладаючись на класифікацію Н. Фрая, дослідниця відносить «старокиївський міф» до розряду апокаліптичної образності [6, с. 75]. Переважно у Т. Шевченка Київ постає як місце паломництва, місце, відоме своєю «чудодійною» силою завдяки численним храмам, подвижникам-аскетам, що являють шлях морального вдосконалення, релігійними артефактами (мощі, ікони, ручі з чудодійною силою) тощо. Навіть молитва ліричних героїв у київських храмах видається сильнішою і дієвішою, такою, що може побороти зло: *Поїду в Київ, помолюся. / Молитва може прожене / Диявола... («Петрусь»)* [12, с. 457]. Так, відвідини Києва Ганною («Наймичка») просякнуті пієтетом «обоження» цього «святого міста», який постає не тільки місцем, де вона через молитви намагається «очиститися» від своїх гріхів (*Піду помолюся / Усім святим у Києві, / Та й знову вернуся* [с. 323–325], *Тричі наймичку у Київ / Катря проводжала* [с. 374–375]), але й турбується про Божу милість для близьких, що транслюється через освячені обереги (*купила / Святу шапочку в пецерах / У Івана свя-*

того, / Щоб голова не боліла в Марка молодого [с. 346–349], I четвертий уже перстень / Святої Варвари / Катерині; а дідові / Из воску святого / Три свічки [с. 419–423].

У літературі українського бароко міфологема «Київ-Єрусалим» активно використовується київськими ієрархами Й. Борецьким, М. Смотрицьким, І. Копинським. Так, у відомій «Похвалі Єрусалиму» З. Копистенського визнається пріоритет Єрусалима як прообразу всіх православних церков. Водночас Київ називається Єрусалимом православного Сходу, декларуючи тим самим ідеологічне підґрунтя української православної церкви. За дослідженнями науковців, ототожнення Києва з Єрусалимом, окрім полемічної літератури, простежується в українській поезії («Вірши на жалостний погриб Петра Сагайдачного» К. Саковича), в діловому листуванні (між кошовим отаманом Війська Запорізького І. Кузьменком і гетьманом І. Мазепою), у творчому доробку Ф. Прокоповича (драма «Володимир»), де Київ називається «божий град», «ізбран Богом») тощо. Однак набирає ваги опозиція «місто/село», де «місто» – це суєта і спокуси, а «село» асоціюється зі справжньою свободою (низове бароко). Високому бароко притаманний ідилічний погляд на село як на місце, де на тлі зеленої травички, чистої води й незайманої природи можна усамітнитися й самозаглибитися, а краса дикої природи стає втіленням істинної краси. Так з'являється протиставлення «життя в юрбі» та «життя на самоті», коли з першим асоціювалося місто, з іншим – село [3, с. 111]. Чи не найяскравіше це втілюється в пізньобароковій літературі, а саме в творчості Григорія Сковороди, в панегіриках Стефана Яворського.

Уже в ранніх творах Т. Шевченка досить наочно виявляється глибокий внутрішній зв'язок поета зі своїм народом через світовідчуження, настрої, думи, прагнення в образно-стильових, суто народних формах поетичного виразу. Підтвердженням цього є інтерпретація поняття «село» як «свого» світу, притаманна для народного світогляду. Так, у поемі «Княжна» звертаємо увагу на слово «село», що не тільки розпочинає твір, виступаючи в ролі називного уявлення, але й є найчастіше вживаний повнозначним словом. Стилістично виділене слово «село» орієнтує читача на сприймання твору та сприяє створенню узагальненого образу села: *Село! і серце одпочине. / Село на нашій Україні – / Неначе писанка село...* [13, с. 25]. Українське село постає перед нами органічно пов'язаним з безжурною природою – «село-рай». Ця гармонія підкреслюється дуже виразним порівнянням *неначе писанка село і метафорою сам Бог витас над селом*. Однак ідеалізоване село, зображене на початку, змінює амплітуду емоційного забарвлення від позитивного до негативного, виходячи на семантику «село-пекло»: *Село! Село! Веселі хати! Веселі здалека палати, Бодай ви терном поросли!* [13, с. 26]. Повторення того самого слова село кардинально змінює наше сприймання цього образу. Треба зазначити, що ефект поступового наближення до місця подій надзвичайно виразний. Шевченкові вдається пов'язати між собою два полярно протилежні узагальнення і довести буквально в кількох словах їх неприродне поєднання: чудову красу природи і невимовні страждання людей. Отже, слово «село», виступаючи як домінанта, як центр оповіді, несе різне семантичне навантаження в тексті. Від абстрактнішого до конкретнішого – такий напрям руху слова-образу «село» в поемі [11, с. 110–111].

Перебування поета поза батьківщиною спричинило особливо гостре відчуття рідного, його схематичну ідеалізацію, що породжує антитетичну модель «місто/село» як «материзна/чужина»,

«Україна/Московщина». Як наголошує В. Горський, «світ України для Шевченка утворюють два головні компоненти – це світ українського села і світ козащини. Співвідношення між ними не однакове. За частотою поетичних звернень світ села явно перевищує другу головну цінність – світ козацтва. Це зумовлене й неоднаковим значенням, яке надається цим двом найважливішим складникам світу України. Якщо світ козацтва уособлює українське минуле, то світ села – позачасовий, як світ органічно пов'язаної з ним природи з її вічним рослинним циклічним життям. Світ села – це передусім світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності» [5, с. 165]. Тема України семантично поєднує мотиви родини, братерства, минулого, рідного, любого, теплого «свого» простору.

На противагу «своїй стороні», тема чужини розкривається через ланцюг негативно маркованих образів-мотивів. Метонімічний образ Москви постає у віршах уособленням руйнації: *тяжко мені / Витать над нивою. / України далекої, / Може, вже немає. / Може, Москва виталила / І Дніпро спустила / В синє море, розкопала / Високі могили – / Нашу славу* [12, с. 193]. Так, образ чужини реалізується через поняття «Московщина» як уособлення чужого часопростору, що реалізується в поемі Шевченка «Сон» топосом Санкт-Петербурга через образи-міфологеми хтонічного долу («болото», «яма», «туман»): *Далі гляну: / У долині, мов у ямі, / На багнищі город мріє; / Над ним хмарою чорніє / Туман тяжкий... Долітаю – / То город безкрайї. / Чи то турецький, / Чи то німецький, / А може, те, що й московський* [12, с. 189]. Саме цей топос, де ні однісінької хати, є псевдораєм. Поет використовує іронію, сарказм, карикатуру задля створення образу-хронотопу «матеріалізованого» псевдораю: *Так от де рай! Уже нащо / Золотом облити / Блюдолизи; аж ось і сам, / Високий, сердитий, / Виступає; обок його / Цариця-небога, / Мов опеньок засушений, / Тонка, довгонога <...> / Ото дурний! А ще й битий! / На квиток повірив / Москалеві; от і читай, / І йми ти їм віри! / За богами – панства, панства / В сребрі та златі! / Мов кабини годовані, / Пикати, пузати!* [12, с. 188].

Досліджуючи перегуки опису Петербурга у Шевченка та Міцкевича, О. Астаф'єв підкреслює типологічні збіги «демонічного образу» міста [1]. Зокрема, йдеться про негативний образ Петербурга, що побутує ще з XVIII ст., коли закладаються основи «петербурзького тексту» (В. Топоров). У ньому виявляє себе «ужас життя», який «исходить из её реальных воздействий и вопиет о своих жертвах» (І. Анненський). Місто розташоване на краю світу, це не столиця, а «финское болото» (М. Тургенев), де неможливо жити через несприятливі кліматичні умови. Місто збудоване силою, воно прокляте, бо поставлене на «благородних костях» (Т. Шевченко). Є. Нахлік пише: «Міцкевич «відкрив» (тобто розпочав) «петербурзький текст» як літературну версію «чорної легенди». На початку 1830 р. російські літератори ще не сміли так писати. Лише згодом Гоголь, Некрасов, Достоевський та інші утвердили в російській літературі «чорну легенду» Петербурга. Міцкевич же скористався з того, що на власні очі бачив Петербург, чув про нього різне з уст самих росіян, а потім зумів виїхати на Захід, де й міг без остраху надрукувати своє саркастично-пародійне розвінчання Петрової столиці як втілення деспотичної влади» [9, с. 103].

Про паралелі образу Петербурга у Міцкевича (II частина «Поминок») та у Шевченковій поемі «Сон» свого часу писали І. Франко, М. Зеров, Є. Нахлік, О. Астаф'єв та ін. Міцкевичева характеристика Петербурга збігається із Шевченковою, бо мі-

сто справді збудоване за волонтаристським наказом царя всупереч здоровому глузду, на болотистій місцевості, географічно й кліматично непридатній для містобудування й проживання людей. Ремінісценції з А. Міцкевича відчутні і в описі пам'ятника Петрові, і в картині військового параду, і описі військово-бюрократичної піраміди з картиною «генерального мордобоя» (І. Франко). Як відомо, до паралелей із Петербургом Міцкевича додаються ще й умовні подібності з поемою «Сон» Г. Сковороди, з «петербурзьким текстом» М. Гоголя, «Мідним вершиником» О. Пушкіна, однак Петербург, як центр і символ миколаївської «сатрапії», визначив один із найважливіших лейтмотивів, цілий тематичний і семантичний шар творчості Шевченка. Саме ім'я Петербурга, образ Петербурга, метафора Петербурга маркують провідне – антиімперське – спрямування, історіософські та націософські підстави його поезії.

Переважає в Шевченковій поезії образ міста реалізується у видозмінених версіях – це «місто-рай», що є частиною символіко-міфологічної концепції «свого» онтологічного простору, в якому присутні елементи сакралізації, наближення до точки перетину світу «горнього» і «дольного»: *Мов на небі висить / Святий Київ наш великий* («Варнак») [13, с. 76], та «місто-пекло», що асоціюється виключно з «чужим» історичним, соціальним, культурологічним і цивілізаційним виміром, як-от Петербург у поетичних творах.

Натомість у прозових творах Шевченка образ Петербурга постає амбівалентним, вибудовується на опозиції «центр культури, можливостей» / «центр злиднів». Так, домінантою простору міста повісті «Художник» є топос міста, який презентує «місце дії» героїв у конкретному середовищі проживання людини та пов'язаний із життям юного художника й оповідача в місті. Шевченко розкриває сутність міського простору через духовні колізії, що набувають тут виняткової гостроти. З одного боку, епічний топос міста – це лінійний просторовий конструкт ландшафту, географії, архітектоніки в художньому тексті, який вирізняється детальним описом місцевості, топоніміки; з іншого – стала просторово-часова категорія твору, оскільки презентує собою постійну дію в часі й певному місті, відображаючи мову непросторових відношень між героями, а також рецепцію міста автором-оповідачем [2, с. 11].

У поезії Т. Шевченка топос міста не має відвертого протистояння урбаністичного та рустикального на рівні опозиції «село/місто». Опозиція «свій/чужий» як протиставлення міста і села в Шевченковій поезії має загальний світоглядний характер. Образи міста та села вирізняються розлогою семантичною структурою, що включає у себе внутрішню опозиційну модель «свій/чужий» суспільно-історичної, соціальної, культурологічної, екзистенційної та метафізичної експлікації.

Література:

- Астаф'єв О. Творчість Тараса Шевченка й Адама Міцкевича як феноменологічний діалог культур. Шевченкознавчі студії. 2014. Вип. 17. К.: ВПЦ «Київський університет». С. 266–279.
- Боклах Д.Ю. Генеза рецепції топосу міста у філософії та літературознавстві. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2015. № 18. Т. 1. С. 7–11.
- Борисенко К.Г. Опозиція «місто/село» в українських богословсько-полемічних трактатах антирозкольниківського спрямування. Актуальні проблеми слов'янської філології. 2010. Вип. XXIII. С. 111–117.
- Галич О. Місто і село в постмодерному тексті. Актуальні проблеми слов'янської філології. 2010. Вип. XXIII. Ч. 3. С. 91–96.
- Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.): монографія. К.: Наукова думка, 1993. 161 с.
- Гундорова Т. У колісці міфу, або топос Києва в літературі українського модернізму. Київська старовина. № 6. 2000. С. 74–82.
- Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Українська література XI – XIII ст.: хрестоматія. Чернівці: Вид-во «Прут», 1997. С. 17–22.
- Лозова О.М. Психосемантична структура етнічної свідомості: автореф. ... док. психол. наук: 19.00.01. К., 2008. 38 с.
- Нахлік С.К. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики: монографія. Львів: Світ, 2003. 568 с.
- Павличко С.Д. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія. К.: Либідь. 1999. 446 с.
- Слухай Н. Світ сакрального слова Тараса Шевченка: монографія. К.: Агрармедіагруп, 2011. 227 с.
- Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. К.: Наукова думка, 2001–2014. Т. 1. 784 с.
- Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. К.: Наукова думка, 2001–2014. Т. 2. 784 с.

Бигун О. А. «Свой/чужой»: семантические модели города и села в поэзии Тараса Шевченко

Аннотация. Исследуется многоуровневая структура образов города и села в поэзии Тараса Шевченко. Оппозиция «город/село» рассматривается как смысловая модель, которая реализуется в видоизменённых версиях «цивилизация/природа», «центр/провинция», «профанное/сакральное», «зло/добро», «ад/рай». Комплекс бинарных блоков вырастает из универсальной оппозиции «свой/чужой» – классического семантического кода европейской культуры. В большинстве случаев оппозиция «город/село» в поэтическом тексте выступает как авторское идейно-эстетическое оценочное суждение, которое определяет тип мифосимволической интерпретации элементов городского/сельского пространства (фольклорный, фольклорно-исторический, сакральный, культурно-исторический, индивидуально-творческий).

Ключевые слова: семантика, культура, оппозиция «свой/чужой», мифопоэтика, Тарас Шевченко.

Bigun O. “Native/foreign”: semantic models of the city and the village images in Taras Shevchenko’s poetry

Summary. The article deals with the multilevel structure of the image of the city and the village in Shevchenko’s poetry. The special place for the opposition “city/village” is considered as the meaning model in such versions as “civilization/culture”, “center/province”, “sacred/profane”, “evil/good”, “hell/paradise”. This complex of the binary blocs comes from the universal opposition “native/foreign”, which is the classical semantic code of the European culture. Mainly, the opposition “city/village” in the poetry text is the author’s ideological and aesthetic manual that determines the type of the mythic and symbolic interpretations of the elements of urban and rural areas (folk, folk-historical, sacral, cultural and historical, individual and creative).

Key words: semantics, culture, opposition “native/foreign”, mythopoetics, Taras Shevchenko.